

АНАЛІЗ ВАРІАТИВНОСТІ ПІДГОТОВЛЕНОГО ТА СПОНТАННОГО МОВЛЕННЯ У ТЕЛЕБАЧЕННІ

В статті викладені особливості спонтанної та підготовленої мови на телебаченні, розглянуті фактори, які впливають на її варіативність. Також обговорюються специфічні лінгвістичні риси сучасної телевізійної мови.

Ключові слова: *підготовлена мова, спонтанна мова, квазіспонтанна мова, діалогізація, індивідуалізація, контекст.*

В статье изложены особенности спонтанной и подготовленной речи на телевидении, рассмотрены факторы, влияющие на ее вариативность. Также обсуждаются специфические лингвистические черты современной телевизионной речи.

Ключевые слова: *подготовленная речь, спонтанная речь, квазиспонтанная речь, диалогизация, индивидуализация, контекст.*

The article deals with the peculiarities of spontaneous and prepared television speech, the factors that affect its variations have been considered.

Key words: *prepared speech, spontaneous speech, quasispontaneous speech, interactability, individualization, context.*

Непідготовлене, вільне і миттєво породжуване усне мовлення складає основну частину мовленнєвої діяльності людини та використовується у різних сферах спілкування [1: 17–23]. Проблема функціонування спонтанного мовлення на телебаченні за наявності різноманітних підходів до її вирішення залишається актуальною й потребує уваги науковців.

Відомо, що ступінь спонтанності у мовленні обумовлений наявністю певних чинників, таких як ситуація, у якій проходить контактування й обговорення певної теми, ставлення партнерів один до одного та підготовленість до ведення комунікації.

Телевізійне мовлення з лінгвістичної точки зору є складним явищем. У телебаченні функціонує літературна мова, що цілеспрямовано відредагована, та виконує певні функції. Різноманітні форми телевізійного мовлення розглядають з точки зору їх функціональної спрямованості. Типи мовлення та їхні опозиції дослідниками усного мовлення розподіляються на наступні: монологічне — діалогічне; підготовлене — спонтанне; ретельне — невимушене; мовлення в кадрі — мовлення за кадром [2: 47–68; 3: 24–38; 4: 17–23].

Метою цієї статті є розглянути більш детально підготовлене та спонтанне мовлення та такі риси сучасного телевізійного мовлення як діалогізація, інтимізація, індивідуалізація і наявність контексту.

Залежно від опори на задалегідь підготовлений письмовий текст, сценарій, сценарний план, усне мовлення ділиться на підготовлене та спонтанне. С. В. Светлана виділяє два типи телепередач: підготовлені (текстові) передачі і непідготовлені (безтекстові) передачі: “У останніх — мовлення є спонтанним, що у багатьох своїх рисах наближається до розмовного мовлення. У підготовлених же (текстових) передачах мовлення позбавлене спонтанного протікання, це може бути просто усна форма книжкового мовлення. Функціонально-стилістична структура, внутрішня організація мовних елементів у цих двох типах передач різна, висхідна до структурних відмінностей монологічного і діалогічного типів мовлення” [5: 47].

О. А. Лаптева акцентує увагу на тому, що з розвитком телекомунікацій телевізійне мовлення “усе більше поляризується на власне дикторське, неспонтанне та живе, спонтанне, чому повною мірою відповідають два принципово різних типи сценаріїв: з повністю готовим текстом, або тільки з позначенням ролей і основною темою повідомлення — навіть і для ведучого. При цьому живий спонтанний тип телевізійного мовлення прагне повністю злитися з розмовним, але часто залишається на рівні усного публічного мовлення через специфічні умови зйомки і загальних завдань телепередачі” [6: 11].

Підготовленість мовлення дозволяє повідомити телеглядачам максимум інформації за обмежений час, а ефірний час цінується дорого. Тому підготовлене мовлення зустрічається в сучасному ефірі достатньо часто. Перш за все, це інформаційні програми та випуски новин, спеціальні репортажі, багато художньо-публіцистичних програм.

Особливість підготовленого усного мовлення проявляється у продуманості, чіткості структурної організації, але в той же час мовець, як правило, прагне, щоб його мовлення було невимушеним, схожим

на безпосереднє спілкування. Існують ознаки рівня підготовки усного мовлення. Так, ступінь підготовки усного мовлення може бути таким [7]:

- читання вголос наперед невідомого тексту;
- читання вголос відомого тексту (заздалегідь прочитаного “про себе”);
- відтворення вголос вивченого напам’ять тексту;
- переказ вголос письмового тексту;
- переказ вголос з опорою на письмовий текст.
- мовлення за суфлером;
- стереотипне мовлення за шаблоном текстом у стереотипній ситуації;
- репродукування вголос “чужого” мовлення;
- використання в усному мовленні цитат (цитування чужого тексту).

Зауважимо, що до мовних ознак, характерних для підготовленого усного мовлення, відносять: 1) фонетичні: стабільний темп мовлення; зменшення кількості семантично і синтаксично не обумовлених пауз; висока частотність дослівних повторів і дублювання реплік; відповідність логічних пауз паузам пунктуації; діапазон мелодики на виділених акцентах не так великий; відсутність пауз хезитації; 2) лексико-граматичні: легкість розподілу на окремі синтагми і речення; стилістична точність; скорочення числа вставних і службових слів; 3) текстові: розподіл на абзаци відповідає письмовому тексту; послідовний розвиток теми; зв’язність мовлення відповідає письмовому аналогу. Варіювання ознак відбувається завдяки особливостям мовної ситуації або особливостям мовлення диктора [8: 20–29].

Як спонтанне монологічне мовлення, так і спонтанний діалог — це мовленнєва імпровізація. Непідготовлений усний вислів формується поступово, порціями, у міру усвідомлення того, що сказано, що слід сказати далі, що треба повторити, уточнити. Тому в усному непідготовленому мовленні багато пауз, а використання заповнювачів пауз (слів типу е-е, гм) дає можливість мовцю подумати про подальше висловлення. Зокрема, мовець контролює логіко-композиційний, синтаксичний і частково лексико-фразеологічний рівні мови, тобто стежить за тим, щоб його мова була логічна і зв’язна, підбирає відповідні слова для адекватного виразу думки. Фонетичний і морфологічний рівні мови, тобто вимовлення і граматичні форми, не контролюються а відтворюються автоматично. Саме тому непідготовленому

усному мовленню властиві менша лексична точність, невелика довжина речень, обмеження складності словосполучень і речень, відсутність прислівникових та дієприслівникових зворотів, розподіл одного речення на декілька комунікативно самостійних.

Так звані огріхи усного мовлення проявляються у функціонуванні у мовленні незавершених висловів, уживанні перебивань, автокоментарів, реприз, елементів вагання і т. п. — є необхідною умовою успішної та ефективної усної комунікації.

Саме для спонтанного мовлення характерні наступні лінгвістичні ознаки: 1) фонетичні: темпова неоднорідність; посилення редукції голосних; послаблення післянаголошеної частини слова; стягнення двох голосних в один сегмент у післянаголошеній частині слова; випадання голосних; зміна фонетичного вигляду слова аж до скорочення складів; консонантна насиченість фрази; спрощення поєднань приголосних; переважання просодичних моделей незавершеності; стирання внутрішньофразових і міжфразових меж — труднощі розчленовування тексту на висловлення — речення; велика мелодійна розрізаність; поява динамічно нестійких слів (ненаголошених або слабконаголошених в потоці мовлення); різне співвідношення довжини синтагми і кількості фонетичних слів, її складових; макросегментація на рівні фраз, фоноабзаців може бути як менш, так і більш дрібна у порівнянні з макросегментацією тексту при читанні; збої у функціонуванні мовного сигналу (обрив висловлення на міжсловному рівні або на рівні словоформи, “значч... значить”); порушення темпорального (часового) цілісного оформлення мовлення; поява пауз хезитації; велика кількість слів-заповнювачів пауз; збільшення часу інтонації між паузами; 2) лексико-граматичні: скорочення типів синтаксичних моделей; поява граматично неправильних конструкцій; винесення в препозицію реми; винесення семантичного центру у початок абзацу; зменшення процентного співвідношення офіційно-ділової і книжкової лексики; стилістичні неточності, повтори; заміна слів, хибний початок висловлення; 3) текстові: побудова тексту не шляхом логічного розгортання, а шляхом асоціативного нанизування окремих висловів; розчленовування тексту на абзаци може бути як більш, так і менш дрібним, у порівнянні з розчленовуванням тексту при читанні [7].

Кажучи про спонтанність телевізійного мовлення, слід розуміти, що навіть маючи певний план телевізійного виступу, знаючи тему свого висловлення, мовець не відтворює його, а продукує. Саме на

цій підставі О. А. Лаптева цілком виправдано виділяє проміжний між “дикторським” і “непрофесійним” тип мовлення. На її думку, це “мовлення кореспондентів і коментаторів, яке спирається на письмовий текст, як “дикторське”, але включає багато елементів, сприяючих його невимушеності, як живе, “непрофесійне” [9: 5–21]. Викликає сумнів тільки правомірність терміну “непрофесійне”: мова сучасних кореспондентів і коментаторів повинна бути професійною і на рівні форми, і на рівні змісту незалежно від опори на письмовий текст. А елементи розмовності у сучасному телевізійному мовленні не є показниками непрофесійного мовлення, доцільність їх використання визначається форматом телеканалу, жанром програми, стилістикою телетексту. Під час аналізу телевізійного мовлення принципово важливо враховувати не тільки його спонтанність — неспонтанність, але і характер співвідношення з тематично відповідним письмовим текстом. У тій мірі, в якій буває різний ступінь спонтанності мовлення, відповідно буває і різний ступінь опори на підготовлений текст. У деяких телепрограмах ведучий будує своє спілкування з гостем, спираючись лише на загальну тему бесіди. І. Г. Торсуєва, в своїх дослідженнях називає таку мову квазіспонтанної.

У сучасному телебаченні абсолютно спонтанний тип телевізійного мовлення практично відсутній, оскільки завдяки специфічним умовам зйомки і заздалегідь продуманому сценарію, заздалегідь сформульованим завданням телепрограми, а також загальним вимогам до мовленнєвої поведінки, до якості мовлення тележурналіста, мовлення телеведучого не може повністю співпадати з розмовним мовленням. Таким, наприклад, є мовлення ведучого програми, який розмовляє зі своїми гостями у них удома. У даному випадку в наявності приклад квазіспонтанного мовлення, коли ведучий спирається на заздалегідь продуманий план бесіди і, звичайно, знає, які питання він обов’язково задасть своєму співрозмовнику (більш того, ведучий готується до розмови, збираючи інформацію про свого співрозмовника). Проте кожна передача є неповторна, новий гість має свій індивідуальний стиль спілкування, і повністю передбачити хід бесіди неможливо, що примушує ведучого кожного разу шукати підхід до свого співбесідника, вибирати потрібні слова, потрібну інтонацію.

Рівень підготовки квазіспонтанного телемовлення може суттєво відрізнятись у різних типів передач; це може бути [11]:

- обдумане мовлення за наперед складеним планом;
- монологічна розповідь на відому наперед тему;

– відповіді на питання про добре відому тему.

На ступінь спонтанності мовлення впливає і жанр програми, і час виходу до ефіру, і конкретна тема окремого випуску, і загальний рівень культури запрошених гостей. Часто квазіспонтанне, обумовлене темою мовлення ведучого набуває якостей власне спонтанного, оскільки гості програми дотримуються протилежних точок зору на порушену проблему в передачі, більш того, вони часто настроєні досить агресивно і ведучому доводиться уважно стежити за ходом полеміки, контролювати розвиток конфлікту і адекватно реагувати на те, що відбувається в студії. Його завдання ускладнює і той факт, що програма йде в прямому ефірі.

Не менш важливою при аналізі характеристик мовлення телеведучого, а також при відборі виразних засобів для створення телеобраза є необхідність враховувати наступні риси сучасного телевізійного мовлення [6]:

- інтимізацію,
- діалогізацію,
- індивідуалізацію,
- наявність підтексту.

Інтимізація. Запорука успіху публіцистичного виступу, завдання якого не тільки інформувати, але і переконувати, у використанні живого мовлення, без штампів, без книжності, без папірця, в тоні інтимної розмови з глядачем. Прагнення створити ілюзію довірливого полягає спілкування, орієнтованість на умовного окремого глядача, адресність мовлення позитивно сприймаються аудиторією, за рахунок цього підвищується ефективність повідомлення, і, як наслідок, рейтинг телепрограми. Інтимізації мовлення сприяє багатство інтонаційних характеристик, м'якість та сила голосу, паузація з використанням ефекту несподіванки, зміна темпу мовлення.

Специфіка діалогізації телепередачі полягає в тому, що передача будується як монолог із структурними елементами діалогу. Слухач/глядач не бере участі безпосередньо у бесіді, тому виступаючий повинен “передбачити” його реакцію і зуміти відповісти на неї. Діалогізація телевізійного мовлення виявляється у використанні запитально-відповідних конструкцій, звернених до теле- і радіослухачів, що характерних для міжособистісного спілкування. Адресність інформації, що передається, а часто і зверненість до “подвійного” адресата (безпосереднього співрозмовника та телеглядача), орієнтація на масову аудиторію — загальні вихідні позиції, які визначають ряд за-

гальних рис у мовленнєвому обліку теле- і радіопрограм різного типу: формули звернення і підтримки контакту, вибирання мовленнєвих засобів, експресивні прийоми, типи зв'язку реплік-висловлювань. Діалогізації монологу сприяють такі засоби і прийоми, які допомагають встановити контакт, стимулюють увагу, закликають слухача слідувати за думкою мовця. Безпосередню діалогічність монологу додають не стільки мовні засоби звернення, апеляції до слухача, форми особи 1-ої та 2-ої, навіть не питально-відповідні конструкції, скільки чергування комунікативних блоків двох основних типів, а саме: тих, в яких розгортається змістовна інформація (повідомлення описові, розповідні, аргументуючі, аналізуючі), і тих, які слугують цілям ствердження або спростування можливих або реально існуючих заперечень, протилежних точок зору, контраргументів (вони мають polemичний, переконливий, впливаючий характер).

Паралельно з діалогізацією традиційно монологічних програм в електронних ЗМІ розвиваються нові діалогічні й полілогічні форми передач: ток-шоу (ця номінація стала зручним позначенням великого кола медійних програм, від інтерактивних ігор до громадського обговорення серйозних актуальних проблем), інтерв'ю з відомою людиною, теледебати і дискусії, телеігри з питаннями і відповідями і ін. Сучасна масова комунікація створює нові типи комунікативних ситуацій і відповідних текстових структур, де немає чітких меж між діалогічними і монологічними формами, де діалог може йти на тлі фрагментів театральних постановок або музичних ілюстрацій, як коментар. У інформаційних програмах перехід від одного блоку новин до іншого відбувається за допомогою діалогу між ведучими.

Яскравим проявом діалогізації сучасного телемовлення Л. Л. Сандлер називає такий специфічний, новий елемент діалогічного спілкування, як введення вокативів, що виконують прагматичну функцію звернення:

Катю?

Спасибі, Кирило!

Вокативні конструкції в кінці вислову кореспондента відмежовують відповідь і питання, позначаючи закінчення їх звучання в ефірі. Такий прийом дозволяє упорядкувати роботу в прямому ефірі і уникнути ситуації "мовного коктейлю". Вокативи супроводжуються нетиповою для української мови інтонацією: поза сумнівом, має місце запозичення з англійського телемовлення. Яскравість і новизну цього явища для телевізійної мови побічно підтверджує і той факт, що

вокативи відомих провідних новин стали об'єктом численних пародій і жартів, зокрема в професійному середовищі.

Наступною характерною рисою сучасного телевізійного мовлення є його індивідуалізація, яка виявляється в тому, що мова, що звучить в ефірі, має особистісну забарвленість. Індивідуалізація телевізійного мовлення безпосередньо пов'язана з індивідуальністю ведучого, журналіста, шоумена. Вона виникає за рахунок індивідуальних характеристик голосу (тембру, висоти тону, загальної тональності мовлення), а також за рахунок використання логічного та емфатичного наголосу (та безпосередніх способів акцентного виділення), використання психологічної паузи і деяких інших просодичних засобів мовлення. Чималу роль тут відіграє і зацікавленість мовця в темі передачі.

Наявність підтексту — ще одна важлива риса сучасного телевізійного мовлення. Вислів може мати багаточисленні інтерпретації, які залежать від комунікативної установки журналіста та від пресупозиції слухачів. Підтекст — внутрішній додатковий зміст тексту, висловлення, відчуття, думки, які вкладаються в текст ведучим телепрограми. У персоніфікованому виступі найбільш актуальні два види підтексту: підтекст, створений на основі повторення висловлення, який поступово збагачується новим значенням, і підтекст, оснований на асоціаціях.

Підтекст виражається смисловим наголосом, раптовою паузацією, інтонацією, посиленням гучності, уповільненням темпу та іншими засобами мовлення. Причому інтонація може змінити зміст висловлення на протилежний.

Розглядаючи телевізійне мовлення як явище багатоаспектне, необхідно враховувати вплив екстралінгвістичних чинників на структуру телевізійної дискурсу. Вони і визначають позамовну конситуацію, що створює умови для реалізації телевізійного мовлення. Уточнюючи значення терміну “конситуація” й аналізуючи його складові (контекст плюс ситуація) стосовно телевізійного мовлення, слід підкреслити необхідність враховувати як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні характеристики “контексту”. При цьому екстралінгвістичний аспект неминує складатися з ряду умов, які обов'язково враховують характеристику мовця та слухача, які є відповідно джерелом та одержувачем інформації у кожному конкретному мовному акті.

Дослідження показали, що найбільш значущими чинниками, що впливають на характеристики мовлення та телевізійного мовлення

зокрема, є: тип мовлення (особливо підготовленість / не підготовленість), професійні та соціальні відносини між учасниками комунікації, комунікативний намір мовця, сфера комунікації, емоційна участь комунікантів, кількість учасників комунікації.

При вивченні телевізійного мовлення в цілому та його складових необхідно виходити з того, що для телекомунікації важливо, що в дискурсі відбиваються не тільки мовні форми висловлювань, але міститься і оцінна інформація, особові та соціальні характеристики комунікантів, їх фонові знання, імплікується комунікативна сфера й соціальна ситуація. Можна говорити про те, що соціальні й особистісні характеристики комунікантів (адресанта та адресата), а також безпосередні умови, в яких протікає спілкування, визначають підбір того або іншого варіанту мовлення.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ:

1. Бондарко Л. В. Спонтанная речь и организация системы языка / Л. В. Бондарко // Бюллетень фонетического фонда № 8 “Фонетические свойства русской спонтанной речи”. Под ред. Л. В. Бондарко, М. Краузе. — СПб.: Бохум, 2001. — С. 17–23.
2. Бубнова Г. И. Текстовые категории устного спонтанного диалога. Вопросы системной организации речи / Г. И. Бубнова. — М., 1987. — С. 47–68.
3. Сиротинина О. Б. Стилиевая принадлежность и текстовая организация устной научной речи / О. Б. Сиротинина // Стилистика текста в коммуникативном аспекте: Межвуз. сб. науч. трудов. — Пермь, 1987. — С. 24–38.
4. Бондарко Л. В. Спонтанная речь и организация системы языка / Л. В. Бондарко // Бюллетень фонетического фонда № 8 “Фонетические свойства русской спонтанной речи” Под ред. Л. В. Бондарко, М. Краузе. — СПб.: Бохум, 2001. — С. 17–23.
5. Светлана С. В. Телевизионная речь: Функции и структура / С. В. Светлана — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 151 с.
6. Лаптева О. А. Живая русская речь с телеэкрана: Разговорный пласт литературной речи в нормативном аспекте / О. А. Лаптева — Изд. 5-е, стереотипное. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 520 с.
7. Долинин К. А. Спонтанная речь как объект лингвистического исследования / К. А. Долинин // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Сб.4.: Ученые записки Горьк. гос. пед. ин-та ин. яз. им. Н. А. Добролюбова. — Горький, 1973. — Вып.55. — С. 58–66.
8. Дудик П. С. Діалогічність і монологічність розмовного мовлення // П. С. Дудик. — К.: Мовознавство, 1972. — № 2. — С. 20–29.
9. Лаптева О. А. Соотношение спонтанной и телевизионной речи / О. А. Лаптева // Проблема спонтанной и разговорной речи: Сб. научн. тр. — М., 1989. — Вып. 332. — С. 5–21.